

Kulturális-közéleti havilap, harminckilencedik évfolyam

2013 június Ról-ról

Takács Ferenc: Otthonosan otthontalanul (Bán Zsófia: amikor még csak az állatok éltek. Budapest, 2012, Magvető.)

Liebe ist Heimweh, a szerelem honvágy – ez a Sigmund Freudtól vett mottója Bán Zsófia új prózakötetének, az *amikor még csak az állatok éltek* (kisbetűs című) gyűjteménynek. Freud szívesen idézte ezt a tréfás szólásmondás-félét, sőt a jelek szerint komolyan vette, azaz érvényes igazságként fogadta el. Ilyen komoly szerepben lép színre a mondás Freudnak a *Das Unheimliche* (1919) című tanulmányában, mégpedig a dolgozat címében megjelölt érzés-minőséggel szoros összefüggésben.

Hogy pontosan mi is ez a köznapi, egyben esztétikai érzés, azaz mi is az *Unheimliche* főnévnek (és az *unheimlich* melléknévnek) a valamelyest is pontos és egyértelmű jelentése, erre Freud sem talált egykönnyen választ. Esszéjének első szakaszában hosszan vizsgálja a szónak – és pozitív ellentétpárjának, a *heimlich*nek – használati módjait és jelentésárnyalatait a német nyelvben, és szótárakból kikeresi a szó latin, görög, francia stb. megfelelőit, mielőtt kísérletet tenne a *das Unheimlich* definíciójára.

Közben egy ponton jelzi, hogy vannak nyelvek, amelyekben nincs igazi megfelelője a német szónak. Alighanem a magyar is ilyen nyelv, ami persze a Freud-esszé magyar *fordítóit* (Bókay Antalt és Erős Ferencet) hozza kínos – ha nem egyenesen *unheimlich* – helyzetbe. Ők ugyanis az esszé címében szereplő fogalom lefordítására az *unheimlich* különböző jelentésárnyalatait visszaadó magyar szavak közül kénytelenek egyet kiválasztani, amely azután a szövegben – éppen az eredeti szó valamelyest is pontos magyar megfelelőjének a híján – nem használható konzisztensen, ezért gyakran más szóra kell alkalmilag felcserélni, közbeékel metanyelvi magyarázatokkal ellátni, majd hogyanem lefordítatlanul hagyni.

Erre igen jó példa *A kísérteties* – ebben a címváltozatban állapotok meg a *Das Unheimliche* fordítói – alábbi részlete, melyet annál is inkább érdemes idézni, mivel az *amikor még csak az állatok éltek* mottójául választott szólásmondás is szerepel benne:

Gyakran esik meg, hogy neurotikus férfiak azt magyarázzák, hogy a női nemi szerv számukra kísérteties. Ez a kísérteties (*unheimlich*) hely azonban az embergyermek számára az ősi otthonának (*Heim*) bejárata, azé, ahol egyszer és legelőször mindenki lakott. „A szerelem honvágy” (*Liebe ist Heimweh*), szól a viccelődő mondás. Ha pedig az álmodozó személy álmában egy helyről vagy egy tájról azt gondolja: „Ez a számomra már ismert, ott már voltam egyszer”, úgy értelmezéskor azt anyai genitáléval, vagy az anyaméhkel helyettesíthetjük. A kísérteties tehát ebben az esetben is az egykor otthonos, régről ismert. Az „un” prefixum azonban e szó esetében az elfojtás kifejezőeszköze. (Az esszét lásd: *Sigmund Freud Művei*.)

IX. kötet. Művészeti írások. 245–281. old.)

Az eredetiben itt Freud az *unheimlich*nek mintegy az etimológiai jelentését ugrasztja ki, az „ismeretlen”, „nem otthonos” jelentésárnyalatot, az „otthonosság” ellentétét. Hogy ez a női nemi szerv láttán a férfiakat elfogó érzést pontosan jellemzi-e, nem biztos, mint ahogy a magyar „kísérteties” sem látszik helyénvalónak, amelyet ráadásul nem is lehet az otthonos/nem otthonos fogalompárossal összefüggésben etimologizálni. (Nyilván találunk az *unheimlich* magyar megfelelői között inkább ideillő kifejezést: „félelmetes”, „baljós”, „rémületes”, „riasztó”, „ijesztő”, „viszolyogtató”, „visszataszító”, „zavarba ejtő”, „kínos”, „kellemetlen”, „veszélyező”, „idegen”, „ismeretlen” a szóba jöhető szinonimák sora.)

A könyv mottója tehát az *unheimlich*hez irányított bennünket. Hogy nem véletlenül, arra Bán Zsófia egy korábbi, 2004-es írása a bizonyíték. Berhidi Mária *2 szoba hall* című kiállításához írott megnyitászövegében többször is idézi *A kísértetieset*, majd az otthonos/otthontalan paradox egybeesésének a gondolatával fejezi be fejtegetéseit:

Berhidi Mária *2 szoba, hall*-ja az idegenné, kísértetiesé, otthontalanná vált otthon megjelenítése. Olyan otthon, ahol a *heimlich* egybeesik az *unheimlich*-hel, nem csak etimológiailag, hanem plasztikusan is. Ilyen értelemben, a kiállítás fő motívuma éppen ez a nyugtalanító egybeesés; ha úgy tetszik, az élet egybeesése az élettellel. A látszólagos harmónián, az otthonosság képzetén átüt az idegenség, a kísérteties, a szorongás érzete. S éppen ez a szorongás az, amely régtől fogva ismerős, amelynek rejtve, elfojtva kellett volna maradnia, s itt mégis felszínre bukkan: az elmúlástól, az otthonos elmúlásától való szorongás.

Nehezen szabadulok a gondolattól, amelyhez ez a szokásosnál hosszabb bevezetés juttatott el: az *amikor még csak az állatok éltek* olvasása során a Freud-esszé és az esszé nyomán a megnyitászövegben körvonalazott gondolatmenet hasznos értelmezői kulcs lehet az olvasó kezében.

Még azt is megkockáztatnám, hogy a megnyitó itt idézett konklúzióját akár Bán Zsófia mostani kötetének előzetesen közreadott (zenei értelemben vett) „programjaként” is olvashatjuk. A kötetbe foglalt rövidebb prózai írások (ha tetszik, hagyományosan: novellák vagy elbeszélések) műfaji, stílári, elbeszéléstechnikai és szövegmodalitási szempontból egyaránt igen sokfélék, s elsődleges hatásuk tekintetében széttartóak – ebben Bán előző prózakötetének, az *Esti iskolának* (2007) „kísérleti” allúzióit és intertextuális játékosságát viszik tovább. Viszont rejtettebb szinten, az egyes írásokat vezérlő és egybefogó közös eszmei mélyszerkezetben a homogenitás zálogára bukkanunk: a kötet írásait a Freud-esszében érintett ellentétek, illetve ezeknek a látszólag egymást kizáró ellentéteknek a paradox egybeesése mozgatja. Egyszerre néz szembe és egyszerre mutatkozik egymással azonosnak – s kelti az *unheimlich*, a kísérteties érzését – élet és halál, idegenség és otthonlét, múlt és jelen, szülő és gyermek, arc és kép az *amikor még csak az állatok éltek* novelláiban – és természetesen ezek az ellentétpárok maguk is egységet alkotnak, mivel metaforikusan kapcsolódnak egymáshoz.

Vagy talán azt is mondhatjuk, hogy ugyanannak a mély-metaforának a különböző variánsai. Ez a mély-metafora, Bán kötetének eszmei magva és poétikai generátora pedig minden jel szerint a *heimlich/unheimlich* ellentétpár etimológiai jelentése a freudi magyarázat szerint: az egymást megnyugtatóan kizáró, egymással mégis kísértetiesen és baljósan azonosnak mutakozó *otthonosság* és *otthontalanság* kettőssége/egysége.

Ez a mély-metafora viszont szerencsére nem gyakorol holmi didaktikus *egyeduralmat* a kötet írásai fölött, azaz vannak olyan írások, amelyeket nemigen tudunk ennek az ellentétpárnak a

fényében értelmezni. Ilyen például a *Hús* című írás – de hát ez a jelek szerint tudatosan megfejtethetetlennek készült, s ennyiben mindenesetre dermesztő (*unheimlich*) hatású. Más, alkalmibbnak látszó írások esetében sem érdemes túlságosan erőlködni ewel az értelmezői kulccsal – bár éppenséggel az *otthonalanná* válni kényszerült, s most öregek *otthonában* lakó idős asszonyság történetében (*Armani és a szerelem*), vagy a szerelmileg *otthonalanná* váló, az otthonalanság otthonosságába mégis visszatérő férfi históriájában (*Vénusz-átvonulás*) is kimutatható, némi értelmezői ügyeskedéssel, az ellentétpár lenyomata.

Máshol azonban nagyon is szembetűnő a jelenléte. Akár felszíni és tematikus értelemben: az írások szereplői mozgásban vannak, diszsidálnak és visszatérnek, kivándorolnak és hazalátogatnak, ki- és visszatelepülnek, idegenben születnek, s idegen *hazájuk* otthonosságából jog szerinti hazájuk otthonalanságába érkeznek *haza*. Az Édenkeresés és Édenvesztés globális terepen zajlik: hol Latin-Amerikában találjuk magunkat a szereplőkkel, hol meg éppenséggel az Antarktison.

Otthonosság és idegenség egy elvontabb változata a kötetben a *Doppelgänger-motívum*: az otthonos Én váratlanul önmagával mint Idegennel kénytelen szembenézni. (Freud esszéjében ez az élmény is szerepel az *Unheimliche* kategóriájában.) Bán két novellára tagolja ezt a témát: egy idegenbe szakadt, s látogatóként az itthoni idegenségbe visszatérő zongoraművész kísértetiesen hasonlít Karádyra (*Három kísérelt Bartókra*), és életrajza is pontos párhuzamokat mutat az „igazi” Karádyéval (*Méreg*).

A *Doppelgänger*-motívummal szoros metaforikus összefüggést mutat az arc/arcmás ellentétpár, az élő alany és halott képmása: a festmény, a tükörkép, a fénykép, a mozgókép, amelyet nézve az Én az önmagával azonos, ám halottá-idegenné rögzült Másikkal találkozik, s ahol az élet és a halál, az Én és a Másik megkülönböztethetlenségének átélése vezet a „kísérteties” (azaz az élőhalotti lét) élményéhez.

Ewel az *amikor még csak az állatok éltek* leginkább szembetűnő jellegzetességéhez, egyben legtartalmasabb és legizgalmasabb közlendőjéhez értünk el. A kötet tartalmaz három fényképet is, pontosabban három fénykép fotográfikus reprodukcióját, azaz a fényképek fényképét: egy röntgenképet egy kéz csontozatáról („Kéz gyűrűkkel”), egy amatőr képet, amely kártyázás közben készült az éppen munkaszolgálatos Apáról, és egy reprodukciót Velázquez *Las Meninas* című festményéről – ez az utóbbi festmény, különösen, mióta Michel Foucault a *Les Mots et les choses* (1966) első fejezetében kitüntetett figyelemben részesítette, afféle meta-piktúráként, festménybe foglalt értekezésként szolgál a szubjektumról és *másolatáról*, a tükörképről és a tükörkép tükörképéről: a festményről folytatott diskurzusban. Mindhárom fénykép-reprodukcióhoz egy-egy írás kapcsolódik – vagy fordítva, a reprodukciókhoz kapcsolódnak az írások (illusztrált és illusztráció megkülönböztetésével ezúttal semmire sem megyünk).

A kötetet két fényképpel-fényképezéssel foglalkozó írás keretezi. Az első (*Frau Röntgen keze*) az életet már a biológiai halál előtt halálként *megörökítő* (azaz halhatatlanító) fénykép-másolat allegóriája (az asszony kezéről készült röntgenképen Röntgen professzor neje még életében megnézheti magát holtan), az utolsó (*Amikor még csak az állatok éltek*) az Antarktisz halálos jégvilágában játszódik, ahol Anna, a fotográfus elkészítheti élete felvételét a *whiteout* néven ismert sarkvidéki meteorológiai jelenségről: minden fehér, a körvonalak kivehetetlenek, a képen semmi sem látható. Pontosabban a *semmi* látható, a mindenütt egyformán fehér, puha, otthonosan baljós idegenség.

És végül: a képpel, az *Énnel* és a *Másolatával* foglalkozik a *Keep in touch* című írás is, amelyet

a kötet érzelmi erőcentrumának tekinthetünk. Gyónásos-vallomásos monológ, Whitman és Ginsberg módjára versszerűen tördelve, melyben az Én (a Szerző, „Bán Zsófia” vagy egyszerűen csak Bán Zsófia) folytat párbeszédet a maga messzi idegenben (számára persze otthon) eltöltött gyermekkorával, önmaga Másikjával, akit elnyelt az idő, de akit – mint ahogy a halott Anyát és Apát is – megőrzött, persze halottá konzerválva, a mozgókép, a családi amatőr-film-tekercsek. A hang a megrendülésé – a szerző hiába próbálja biztonságos írástechnikai szigeteléssel elválasztani egymástól érzelmeit és érzelmei tárgyát, hiába hárit frivol viccelődéssel, kiforgatott Radnóti- és József Attila-idézetekkel – a kép, a mozgókép erősebbnek bizonyul, a belőle sugárzó otthonos otthontalanság végképp hatalmába keríti a szerzőt. De olvasóját is (aki, mint Baudelaire-től tudjuk, maga is Másik, a szerző „képmása” és „bús fivére”).

Intellektuális, mondhatnánk cerebrális, „eszmei” ihletésű írások ezek – ám éppen a *Keep in touch* mutatja, hogy az eredmény mélyen személyes hitelű és „testi”, sőt zsigeri hatású. Ami azt is jelenti, hogy védtelenebb és sebezhetőbb (szerzői) Én mutatkozik meg itt, mint Bán Zsófia korábbi prózakötetében, az *Esti Iskolában* – és ez így van jól.

Sőt így van *jobban*.

Bán Zsófia: amikor még csak az állatok éltek. Budapest, 2012, Magvető, 216 oldal, 2690 forint.

Tetszik

Legyél az első az ismerőseid közül, akinek ez tetszik.

Kapcsolódó írások:

1. **Takács Ferenc: A dolgok neheze (Kántor Péter: Köztünk maradjon. Versek 2009–2012. Budapest, 2012, Magvető.)** Kántor Péter új versgyűjteménye (Köztünk maradjon. Versek 2009 – 2012) élére...
2. **Takács Ferenc: Hosszan énekelj... (Vajda Miklós: Éj volt, egy síró magyar költővel az ágyon. Portrék. Budapest, 2012, Magvető.)** Oh lassan szállj és hosszan énekelj, / Haldokló hattyúm, szép...
3. **Takács Ferenc: Hálnak az utcán (Édes hazám. Kortárs közéleti versek. Összeállította Bárány Tibor. Budapest, 2012, Magvető.)** Hatvannégy költő százhetvenegy verse tizenhét tematikus csoportba („ciklusba”) rendezve, háromszázhetvennyolc...
4. **Takács Ferenc: Az írás csodája (Vida Gábor: Nem szabad és nem királyi. Budapest, 2007, Magvető, 2690 forint.)** Manapság szokatlan mértékű műgonddal megformált, látásmódra és hangulatra nézve egyaránt...
5. **Takács Ferenc: Biztos pontok (Grecsó Krisztián: Mellettem elférsz. Budapest, 2011, Magvető.)** Grecsó Krisztián új könyve, a Mellettem elférsz belső címlapján a...

Cimkék: **Takács Ferenc**